

Bolsonaro elnöksége: egy retrográd lázadás okai és következményei

„Brazília, amely az országok közül utolsónak számolta fel a rabszolgaságot, egyfajta inherens perverzítást kapott örökül, s emiatt uralkodó osztályunk betegesen egyenlőtlenségpárti s tele van megvetéssel” (Darcy Ribeiro, 1922–1997).

„Brazília, az örökké jövőben élő ország, a XXI. század első évtizedének végén úgy hitte, végre megérkezett a jelenbe. Ám ekkor rá kellett ébrednie, hogy bele van gabalyodva a múltba” (Eliane Brum, 2019).

2018. október 28-án az esti órákban mámoros tömeg özönlötte el a Barra da Tijuca – Rio de Janeiro elegáns, nyugati városrészének – tengerpartja mentén futó főutat. A nemzeti színekbe öltözött tömeg bajnokának, Jair Messias Bolsonarónak győzelmét jött megünnepelni, akit „Mito”-t (mítosz) kiáltozva üdvözölt. A sárga-zöld áradás eufóriájával ellentétben, a nemzetközi megfigyelők többségükben – megdöbbenek. A szélsőjobb vezéralakja, az egykori katonatiszt, a kisebbségek (LMBT-közösség, őslakosok, afrikai származásúak stb.) elleni heves kirohanásairól, az emberi jogok semmibe vételéről és a környezetvédelmi kérdések iránti megvetéséről vált ismertté.

Bolsonaro, egy heterogén összetételű koalíció élén, amely az ipari és pénzügyi szektor képviselőiből, földbirtokosokból, evanglikál lelkészekből, médiatulajdonosokból, katonákból és az igazságszolgáltatás egy részéből verbuválódott, azt ígéri, hogy „megtisztítja” Brazíliát a „vörös banditáktól”, s érvényt kíván szerezni retrográd és autoriter programjának. A politikai földrendés méretei a 210 milliós országban – páratlanok. Az évek óta rosszul vezetett, válságban lévő brazil demokrácia, amelyet a XXI. század első évtizedében sokan és

sokszor mint modellt magasztaltak, ezúttal egy olyan elnökséget szült, amely tagadása önmagának.

A világ naponta ütközik meg azon – írja a brazil filozófus, Vladimir Safatle –, hogy azt kell tapasztalnia: Brazíliának, amely a világ tíz legnagyobb gazdaságának egyike, olyan kormánya van, amelynek militarizmusa, brutalitása, a legvédtelenebb társadalmi csoportokkal szembeni kegyetlensége, a természeti környezet iránti megvetése némely vonásában a fasiszta rezsimekre hajaz. Tudatában vagyunk egy ilyen kijelentés súlyának, s azt nem áll szándékunkban felelőtlenül használni. Ám ha ez a vélemény mindinkább jelen van a brazil lakosság jelentős részének gondolkodásában, emögött nem valamilye retorikai fogással szembeni engedékenység rejlik. [...] Hanem az, hogy e szó egy olyan folyamatot vetít előre, amelynek csupán a kezdetén tartunk. Természetesen senki sem arra számít, hogy a harmincas évek totalitárius modelljei térnek vissza. Ám ezek logikájának bizonyos alapvető elemei igenis hozzáidomultak a jelenlegi politikai és gazdasági valósághoz (*Le Monde*, 2019. szeptember 2.).

De hogyan jutottunk ide? Hogyan és miért fordulhatott elő, hogy egy középszerű, szélsőjobboldali, a katonai diktatúrát visszasíró parlamenti képviselő, aki nyíltan rasszista, nőgyűlölő és homofób, Latin-Amerika legnagyobb országának élére kerülhetett? Mi a magyarázata ennek a politikai választásnak? És e szélsőjobboldali hajtűkanyarnak mik a következményei Brazíliára nézve? [...]

Elmerülés

2011 eleje. A gazdasági növekedés és a szociális fejlődés megszakítatlan időszaka eredményeként úgy tűnt, Brazília végre maga mögött hagyta „elátkozott örökségét”. A gazdasági növekedés, negyedszázada először, meghaladta az évi 7,5%-os ütemet. A munkanélküliség mértéke történelmi mélypontra állt (5,3%). A munka részvételi aránya a nemzeti jövedelmen belül, 2004-hez képest, 14%-kal nőtt. 2003 és 2010 között 3 millió fő emelkedett ki a szegénységből, s további 10 milliónyian a középosztályba emelkedtek. A dolgozók nagy többsége immár hozzájutott olyan előjogokhoz (javakhoz és szolgáltatásokhoz), amelyek azelőtt az elit kiváltságának számítottak: fogászati ellátás, bankhitel, egyetemi tanulmányok, repülő utazások stb.

Akkoriban sokan gondolták, hogy Lula¹ megoldotta a kör négyszögösítését: sikerült a tömegeket integrálnia, anélkül, hogy közvetlenül konfrontálódott volna a domináns gazdasági szereplőkkel (Singer 2018). Erről utóda, Dilma Rousseff is meg volt győződve. A Kongresszus előtt elmondott beszédében az ország első női elnöke nem titkolta optimizmusát:

A nemzet életének egyik legjobb időszakát éljük: több millió munkahely létesült, a gazdasági növekedés több mint megkétszereződött, véget vetettünk a Nemzetközi Valutaalaptól való függőség hosszú korszakának, s úrrá lettünk a külső eladósodáson. És főként csökkentettük történelmi mértékű szociális tartozásunkat azzal, hogy a brazil emberek milliói kerültek ki a tragikus mérvű nyomorból, s emelkedtek fel a középosztályba. [...] A világ egyik legfejlettebb és legkevésbé egyenlőtlen nemzetévé válhatunk – erős és vállalkozó középosztállyal rendelkező országgá. Olyan demokráciává, amely eleven és modern, s amit társadalmi kompromisszumok sora, politikai szabadság és kreativitás jellemez.

Számára és a brazil politikai élet számos megfigyelője szemében az ország jövője fényesnek látszott.

Azután minden megváltozott. 2013 tavaszán soha nem látott méretű tiltakozó mozgalom söpört végig az országon: több százezer fiatal brazil vonult utcára. A tüntetők tiltakoztak a közlekedési tarifák felemelése, a lakásárak megugrása és a futball-világbajnokság megrendezésével összefüggő, túlzott kiadások miatt, jobb közszolgáltatásokat követeltek, és elítélték a korrupciót. Június végére a mozgalom kifulladásra jutott. Dilma Rousseff népszerűsége azonban lehanyaglott, néhány hét leforgása alatt 65%-ról 30%-ra esett vissza. E júniusi napokban reflektorfénybe kerültek a Lula-féle fejlesztési modell hibái, előrevetítve annak küszöbön álló bukását (Singer 2018; Chirio 2019; Safatle 2019).

A brazil gazdaság a lassulás jeleit mutatta, s a következő évben recesszióba fordult át. A nyersanyagárak világpiaci árának váratlan csökkenése miatt az exportbevételek váratlanul megcsappantak, nőtt az eladósodás, a gazdaság régóta tapasztalt dezindustrializációs és „reprimerizációs”^{*} tendenciái egyértelművé váltak, a növekedés

* A primer, nyersanyag-kitermelő szektor előtérbe kerülése a gazdaságban a szekunder (feldolgozó ipar) és a terciar szektor (szolgáltatások) rovására. (A ford.)

leállt: 2013 és 2015 között 3%-ról mínusz 1,1%-ra zuhant. A munkanélküliség nőtt, 2015-ben már a népesség 11%-ára terjedt ki. Közel 2 millió 700 ezer brazil csúszott le ismét a nyomor, 3,6 millió pedig a szegénység szintjére (Salama 2016; Singer 2018).

A gazdasági és pénzügyi körök, érzékelvén, hogy csökken a profitráta, nyomás alá helyezték az elnököt, hogy vezessen be megszorításokat és mélyreható szerkezeti reformokat. Újraválasztásának másnapján (2014. október), azok után, hogy jobbára baloldali kampányt folytatott, Dilma Rousseff engedett követeléseiknek. A liberális fordulat és a megszorítások azonban csak súlyosbították a válság hatásait, ami semmissé tette az előző évtizedben elért gazdasági eredményeket. Ugyanakkor távolról sem nyugtatta meg az üzleti világot, miközben elidegenítette a középosztály és a válság által leginkább érintett társadalmi rétegek jó részét, az árulás érzetét keltve a baloldalon, beleértve a Munkáspárt tagjait (PT) is, és aláasta [a kormány] hitelességét. Ebben a feszült légkörben robbant ki a „Lava Jato” ügy, ami kegyelemdőfésnek bizonyult Dilma Rousseff kormányának.

2014 márciusában, midőn Brazília történelmének legsúlyosabb válsága felé haladt, egy mindennapos rendőrségi nyomozás eredményeként, amely pénzmosás gyanújával egy autómossal (*Lava Jato*) foglalkozó vállalkozás ellen indult, kiterjedt csúszópénz-fizetési hálózatra és illegális pártfinanszírozásra derült fény. Amint a nyomozás előrehaladt, a közvélemény elképedve szembesült az elsikkasztott pénz (több milliárd real) volumenével és az érintettek hosszú listájával: az állami *Petrobras* vállalat és a brazil multinacionális cég, az *Odebrecht* vezető káderei, magas rangú köztisztviselők, parlamenti képviselők és szenátorok keveredtek gyanúba.

Bár az ügyben érintett volt a politikai pártok többsége, függetlenül attól, hogy részesei voltak-e a kormánykoalíciónak, vagy sem, a sajtó főként a PT-nek, Dilma Rousseffnek és a volt elnöknek esett neki – szándékosan táplálva a brazil lakosság egyre nagyobb részének neheztelését a Munkáspárt s annak kulcsfigurái iránt (Singer 2018; Anderson 2018).

A növekvő bizonytalanság közepette, amit nem csupán a gazdasági válság, hanem a bűnözés robbanásszerű növekedése is táplált (az emberölések száma 2017-ben 63 000-re nőtt), az elitek – az igazságszolgáltatás egy része, a jobboldali ellenzék és a konzervatív körök – kihasználták az elégedetlenséget, annak érdekében, hogy a „petista” (a PT-féle) kormányzatot térdre kényszerítsék. Az elégedetlenség ahhoz is hozzájárult, hogy színre lépjen, megerősödjön és

alakot öltön egy olyan új, harcos jobboldal, amely kellően elszánt volt, hogy a „lulizmus” örökségét megkérdőjelezze. Aktivistái, akik többféle társadalmi rétegből jöttek, egyként utasították el a baloldali egyenlőségi tervét, s később a bolsonarista mozgósítás derékhadát alkották (Delcourt 2015; 2018; Solano et al 2018).

Az utca „jobbosítása”

2014-től 2016-ig az ország a mobilizáció újabb ciklusát élte át. Egy sor újonnan alakult mozgalom felhívására (*Movimento Brasil Livre, Revoltados OnLine, Vem para Rua* stb.) százezres tömegek vonultak utcára az ország délkeleti nagyvárosaiban, magukra öltve a nemzeti futballválogatott sárga-zöld színét, s tiltakozva a korrupció és Dilma Rousseff kormánya ellen.

A hazai és nemzetközi média beállításával ellentétben, miszerint itt a nép egészének demokratikus és honpolgári öntudatra ébredéséről lett volna szó, hogy megszabadítsák az országot a PT-től és a korrupciótól, a mozgalom főleg a brazil társadalom középső és felső rétegét hozta mozgásba – a tüntetések során készített felmérések eziránt nem hagynak kétséget. Az átlagos tüntető „profilképe”: fehér, negyvenes éveiben járó, felsőfokú végzettségű férfi, akinek jövedelme jóval magasabb, mint az országos átlag (Solano et al., 2018; Natason, 2018).

A követelések a 2013. júniusi napokban megfogalmazottakra hajaztak. Nem esett szó immár a jobb közszolgáltatásokról; a követelések egyértelműen konzervatívabb jelleget öltöttek. A korrupciót és a „petista” gazdaságpolitikát elutasító, illetve Dilma Rousseffel szemben *impeachment*-eljárás indítását követelő jelszavak összecsengtek a szociálpolitikát és a magas adókat ostromozó transzparenssekkal; Nordeste szegény lakosságát hibáztatták, azzal vádolva őket, hogy a PT szolgálatában álló választói bázist alkotnak; elvetették a genderelméletet és a marxizmus kulturális befolyását az intézményekre, sőt, katonai beavatkozást sürgettek egy vélelmezett kommunista fenyegetés elhárítására. A mozgósítás több szempontból is emlékeztetett a *Családok menetére Istennel, a szabadságért (Marcha da Família com Deus pela Liberdade)*, ami az 1964-es államcsínyt megelőzte (Delcourt 2015; 2018).

Kétségtelen, hogy a katonai megoldás hívei a korrupcióellenes és *impeachmentet* követelő tüntetők ekkor még csupán kicsiny frakcióját alkották. Jelenlétük és a kommunizmus elleni harcra utaló számos

jel azonban a tiltakozás jobboldali radikalizálódását mutatta. Ahogy Maud Chirio rámutat:

[...] a 2015–2016-os tüntetések egy másik korszakot idéző, antikommunista jelszavai nem a nyelvhasználat túlzásai vagy egyedi gondolatársítások voltak, hanem arra utaló jelek, hogy a brazil középosztály jelentős része egy olyan diskurzust tett magáévá, amely korábban csak a szellemi és politikai élet teljesen marginális szeletének volt sajátja: eszerint, a hidegháború lezárulásával a kommunizmus nem távozott Latin-Amerika földről, hanem ideológiai és kulturális aknamunka formáját öltötte a művészeteken, a médián, az egyetemeken és az iskolákon keresztül, amelyek [az embereket] marxista, komunitárius és keresztényellenes befolyásnak vetették alá (2019).

A tüntetések nyomán a régi antikommunista alapzat átalakult és aktualizálódott. Most az „antipetizmus” talmi csillogását öltötte fel, ami a vegyes összetételű és látható struktúrát nélkülöző mozgalom legfőbb összekötő elemé vált. Egyfajta trópusi *Tea Party*vá, amelyben ifjú, libertárius hiphoposok keveredtek vállalkozókkal és felsővezetőkkel, akik a rend erőit képviselik, hívei a szabad fegyvertartásnak, kis, szélsőjobboldali csoportok tagjai, evangélikál keresztények, az abortuszt és az adókat ellenző aktivisták, a katonai diktatúra nosztalgikusai, konzervatív intellektüelek és a show-biz különféle alakjai (2015, 2018; Solano et al., 2018).

Mindazonáltal, az ideológiai, politikai és vallási szempontok önmagukban aligha motiválják e *fordított irányú lázadást*. Testet ölt benne a középrétegek és az elit növekvő idegenkedése a PT által folytatott befogadó és egyenlősítő politikától, s ennek társadalmi hatásaitól. A Munkáspárt által elfogadott kvótarendszer, amely kedvezményeket nyújtott az afrikai származású és bennszülött lakosságnak az egyetemekre való bejutáshoz, a Dilma Rousseff-féle szociális jogok a háztartási munkát vállalóknak, vagy a „köznép” növekvő jelenléte olyan helyeken, amelyek azelőtt az elit számára voltak fenntartva (kereskedelmi központok, repülőterek stb.) – mindezt társadalmi státuszukkal járó kiváltságaik elvesztéseként és a szociális távolságra vonatkozó hallgatolagos szabályok megszűnéséként élték meg. A PT-ellenesség zászlaja mögött a társadalmon belüli hierarchiáknak a lakosság jómódú rétegei számára elfogadhatatlan torzulása húzódik (Brum 2019; Marques 2019).

Dilma Rousseff a 2014. októberi választásokat csak nagy nehézségek árán nyerte meg, így második mandátuma rossz előjelekkel indult. Az ellenzék megkérdőjelezte győzelmét, amit magának vindikált, a politikai jobboldal, a konzervatív körök és az üzleti világ részéről gyűlölet övezte, a sajtó megállás nélkül támadta, szövetségesei közül pedig sokan magára hagyták, saját táborában is bírálták, sőt, az igazságszolgáltatás egy része is árgus szemekkel figyelte – csakúgy, mint Lulát, akit a Moro ügyész által színre vitt látványos eljárás nyomán, hamarosan házi őrizetbe is vetettek (2016. március). A brazil elitek és oligarchák számára a *revans* immár karnyújtásnyi közelségbe került (Anderson 2018; Singer 2018).

2015 végén Dilma Rousseff elnökségének sorsa megpecsételődött. A Lava Jato-ügy nyomozásának előrehaladása általános „fusson mindenki, amerre lát” reakciót váltott ki. Első számú koalíciós partnere, a PMDB,² amely ugyancsak érintett volt [a botrányban], felmondta a választási koalíciót a PT-vel. A szakítás, aminek motívuma az volt, hogy „elállítsák a vézést” és elkerüljék a politikai „vérfürdőt”, lehetővé tette az elnök menesztésére irányuló [alkotmányos] vádemelési eljárás elindítását. Azzal vádolták, hogy elhallgatta az államháztartási hiány nagyságát – ami Brazíliában egyébként bevett gyakorlat –, s ezért *felelősségmulasztás* miatt felelnie kell a demokráciához való visszatérés óta kétségtelenül legjobboldalibb összetételű Kongresszus előtt.

A 2014. októberi választások nyomán a három nagy konzervatív parlamenti csoport – amelyet együtt a generikus „három B” néven emlegettek: a földbirtokosok és az agrobiznisz védelmezői (*bancada do Boi*), az evangélikálok (*bancada da Bíblia*), illetve a rendvédelmi erők, az őrző-védő társaságok és a lőfegyverlobbi (*bancada da Bala*) – megerősödött a törvényhozásban (Enders 2016; Delcourt 2018; Anderson 2019; Singer 2018).

A parlamenti eljárás kimenetele nem lehetett kétséges. A brazil demokrácia nyílegyenesen haladt az összeomlás felé. 2016. április 17-én, egy észveszejtő ülészak nyomán, amit az országos tévécsatornák egyenesben közvetítettek, a parlamenti képviselők elsöprő többsége megszavazta az elnök *impeachment*jét. A lulizmus sikereit biztosító és a brazil demokráciát konszolidáló kompromisszumos modell – összeomlott (Enders 2016; Singer 2018).

Az Alkotmány rendelkezéseivel összhangban, Michel Temer alelnök (PMDB) vette át az ország irányítását, amelyet – választási felha-

talmazás nélkül – egy, a demokráciához való visszatérés óta precedens nélkül álló reformsorozat mellett kötelezte el, a Kongresszus főbb konzervatív erőinek támogatásával: a közkiadások felső határának 20 évre szóló befagyasztása, a munkatörvénykönyv és a nyugdíjrendszer reformja, a költségvetési kiadások lefaragása az egészségügyben, a közoktatásban és a szociális programok területén stb. A benyújtott számla az alsó néprétegek számára igen magas volt.

Michel Temer kormányának népszerűtlensége hamar rekordot döntött. Minthogy őt is utolérték különböző korrupciós ügyek, ténykedése táplálta a lakosságnak az állami intézmények és a pártok iránti keserűségét. Azáltal, hogy sietette a hagyományos jobboldali erők csődjét, széles teret biztosított a brazil szélsőjobb számára. A sokáig marginalizált szélsőjobboldal saját javára tudta fordítani az intézmény- és politikaellenes kiábrándulást, ami maga alá gyűrte a nem szűnő gazdasági, biztonsági és politikai válságban kimerült társadalmat.

Jair Bolsonaro felemelkedése

Jair Messias Bolsonaro se nem outsider, se nem kezdő a politikában. Az egykori ejtőernyős százados olasz és német gyökerekkel rendelkező családban született, amely São Paulo Állam alsó középosztályához tartozott. 1990-ben debütált a Kongresszusban, ahol régi fegyvertársainak támogatásával rendszeresen újraválasztották. Mint a parlament közészervező tagja, gyatra szónok, Rio szövetségi képviselője, Bolsonaro nem tűnt ki semmiféle rendkívüli képességgel. Az „alsó papság” képviselőjeként – így nevezik Brazíliában az alig észrevehető, magukba húzódó és megalkuvó parlamenti képviselőket –, 28 évnyi politikai pályafutása alatt mindössze két jelentéktelen törvény meghozatalában vállalt szerepet.

A különc, közönséges és arctalan ex-százados főleg szélsőséges kirohanásaival (kínvallatás bevezetése, a bűnelkövetők fizikai likvidálása), illetve a homoszexuálisok, az őslakosok, a nők, az afro-brazilok vagy a „baloldali banditák” elleni agresszív megszólalásaival vétette észre magát. Ismétlődő, ostoba kitörései hosszú ideig egyfajta megvetett és jelentéktelen udvaribolond-szerepre kárhoztatták, akinek közönsége a jobboldali választók legszélsőségesebb csoportjaira korlátozódott.

A szélsőjobboldali képviselőről kialakult imázs azonban az *impeachment*et követelő mozgósítás légkörében egyszeriben meg-

változott. A mozgalom addig jobbára marginális alakjának sikerült láthatóvá és hírhedtté válnia a Dilma Rousseff leváltását célzó szavazás során, midőn a kamerák előtt szavazatát „Ustra ezredes emlékének” szentelte, aki a katonai diktatúra idején (1964–1985) a gerillaharcosok kínvallatója volt. Váratlan média-túlszerepléseinek köszönhetően, Bolsonaro népszerűsége fölívelt.³ Leegyszerűsítő nézetei és radikális javaslatai – amelyek addig a nagy többség számára marginálisoknak és meghallgatásra méltatlanoknak minősültek – az erőszak által traumatizált brazil társadalomban, amely *új s még újabb botrányokkal szembesült*, s amelyet eközben gazdasági hanyatlás sújtott, egyszerűen visszhangot keltettek.

Bolsonaro egy fantom párt (a Szociálliberális Párt / *Partido Social Liberal*) zászlaja alatt kapcsolódott be a 2018. októberi elnökválasztási kampányba, mint a „szakítás”, a veszélyben lévő „nemzet” megmentője. A PT-vel szembeni heves vádaskodása – amit az ország „megroppantásával” vádolt, ígéretei, hogy véget vet a korrupciónak és a bűnözésnek, s megszabadítja [a brazil társadalmat] a baloldalnak az állami intézményekre és szervekre, a kulturális ágazatra és az egyetemekre gyakorolt befolyásától, felszólításai a családok megvédésére a genderelméletektől és a kulturális marxizmustól – mindez hamarosan rendkívül széles társadalmi rétegek támogatását biztosította számára.

Jelöltségét evangélikások, konzervatív katolikusok, katonák, földbirtokosok és az agrobiznisz szereplői, az őrző-védő szektor tagjai támogatták. Végül a Dél fehér középosztályának jelentős része – sőt, sokan az alacsonyabb társadalmi rétegekhez tartozók közül is – azonosultak az ex-századossal, osztozva annak frusztrációiban.

Bolsonaro vált az összekötő kapocsá e körök között, ő lett a szintézis jelöltje, a körvonalazatlan gyűlölet konkrét kifejeződése. Amint Natason írja:

[...] ez az obskúrus szövetségi képviselő, aki nem sokkal korábban még megelégedett a fegyveres erőkhöz tartozók érdekeinek képviseletével, szószólójává vált korábban is létező irányzatok együttesének, akiket ügyesen kihasznált azért, hogy egy politikai program, egy sor jelkép (mint a »Brazília mindenekfölött« / »Isten mindenekfölött«) és egy jelöltség mögé felsorakoztassa őket. Hangsúlyozni kell: Bolsonaro következménye – nem pedig oka – a Brazíliában lejátszódó drámának” (2018).

Az októberi elnökválasztást megelőzőn közvetlenül a választások kimenetele korántsem dőlt még el a szélsőjobboldali jelölt javára, a mögötte fölsorakozó széles koalíció ellenére sem. 2018 augusztusában a közvélemény-kutatások még csak a szavazatok 19%-át adták neki, mintegy kétszer kevesebbet, mint Lulának (39%), akit pár hónappal korábban Moro ügyész döntése nyomán börtönbe csuktak. Ekkor a PT, amely a volt elnököt választotta jelöltjének, még mindig abban reménykedett, hogy a *Legfelsőbb Választási Bíróság* (TSE) engedélyezi majd, hogy Lula megmértesse magát a választáson. Ez hatalmas stratégiai tévedés volt. Szeptember elején megszületett a TSE döntése. Eszerint Lulának vissza kell lépnie a jelöltségtől, ami arra kötelezte a PT-t hogy a választás első fordulója előtt alig egy hónappal találjon valakit, aki a helyébe lép. Ez volt a fordulat első tényezője. Lula kizárása és Fernando Hadad általi helyettesítése, aki sokkal kevésbé volt ismert, s aki rögtönzött kampányra kényszerült, azzal járt, hogy a népi szavazatok egy része Bolsonaro-nál landolt.

A szélsőjobboldali elnökjelölt elleni gyilkossági kísérlet – néhány nappal később, 2018. szeptember 6-án, alig egy hónappal az elnökválasztás első fordulója előtt –, amit egy elmeháborodott követett el, a fordulat második számú tényezője volt. Egyrészt, lehetővé tette Bolsonaro-nak, aki kórházba került, hogy egészségi állapotát állítsa előtérbe, ahelyett, hogy választási vitákon vegyen részt, ami leleplezhette volna alkalmatlanságát. Másrészt, a merénylet tovább javította népszerűségét – különös tekintettel az evangélikálokra, akik a merényletben az isteni gondviselés jelét vélték felfedezni: egyfajta próbatételt annak számára, akit Isten a nemzet képviselőjére és keresztény önazonosságának megvédésére jelölt ki.

Az elnökválasztási kampány hajrájában a Bolsonaro-párti propaganda teljes erőbedobással zajlott, annak érdekében, hogy ezt a képet a népi választókra ráerőltessék. A templomokban közös imákat rendeztek a szélsőjobboldali jelölt javára. Az ország második számú médiuma, az *Isten királysága egyetemes egyházának*⁴ alapítója tulajdonában álló *Record*, kizárólagos médiafedezetet biztosított Bolsonaro számára. Számos evangélikál egyház *Whatsapp*- és *Facebook*-csoportja választási marketingeszközzé alakult át, míg a szélsőjobboldali portálok és Bolsonaro saját kommunikációs csapata nagyszabású dezinformációs kampányt szerveztek, *fake news* ezreit terjesztve a közösségi hálózatokon, hogy diabolizálják az ellenfelet. A közvélemény megdolgozását célzó kommunikációs és mobilizációs

stratégia, amelyet néhány bolsonarista üzletember pénzelt, meghozta gyümölcsét. A két választási forduló között Bolsonaro népszerűsége, a közvélemény-kutatások szerint, az egekbe szökött (Chirio 2019; Chagas-Bastos 2019).

A hagyományos jobboldal fokozatos összeomlása – amely képtelen volt jelöltjét bejuttatni a második fordulóba – lehetővé tette, hogy Bolsonaro elnyerje az ipari és pénzügyi elit támogatását, hála Paulo Guedes ultraliberális javaslatainak, aki – mint egykori *Chicago boy* – Pinochet Chiléjében kapott kiképzést, s akit Bolsonaro jövődó gazdaságpolitikája irányítójának jelölt ki. A választások második fordulójának előestéjén tehát minden feltétel együtt volt Bolsonaro győzelméhez, Hadad ellenében. 2018. október 28-án, egy improvizált választási kampány nyomán, amelyben semmiféle konkrét javaslat nem hangzott el a gazdaság irányításáról, Bolsonaro toronymagasan megnyerte az elnökválasztást: közel 58 millió brazil (a szavazók 55,13%-a) őt jelölte ki az ország sorsának irányítására.

A szélsőjobboldal hatalmon:

Brazília a „tekintélyelvű neoliberalizmus” időszakában

A 2019 januárjában felállt kormányzat a Bolsonaro jelöltségét támogató, koalícióra lépett erők különböző törekvéseit tükrözte. Természetesen a ruralisták (*Mezőgazdasági és Környezetvédelmi Minisztérium*), az evangelikálok (újjonnan létesített *Nő-, Család- és Emberi jogi Minisztérium*) és az „olavisták”⁵ (*Külügy- és Oktatásügyi Minisztérium*) is képviseltetik magukat benne.

Ám a prímet főleg a katonák játsszák. Övék az alelnöki poszt (amit a volt tábornok, Hamilton Mourão tölt be) és a 6, leginkább stratégiainak számító minisztérium vezetése: intézménybiztonság, elnöki főtitkárság, infrastruktúra, védelem, bányászat és energetika, tudomány és technológia. Mint a kormány fundamentuma, amit a benne résztvevő centrifugális erők nélkül szétfeszítenének, ők biztosítják a hatalom kohézióját. A korábbi ügyéssel, Moróval az Igazságügyi Minisztérium élén, illetve Paulo Guedes-sel, akit a gazdasági „szuperminisztérium” vezetésével bíztak meg, a katonák lettek a bolsonarista kormányzati terv megvalósítói. Együtt pedig egy újfajta, „tekintélyelvű neoliberalizmus” modelljének kontúrjait rajzolják ki, aminek előzményei a hierarchikus és autoriter brazil kapitalizmusban gyökereznek (Stefanoni 2018; Safatle 2019).

A kormány, Paulo Guedes vezetésével, folytatja és elmélyíti a Temer által elindított makroökonómiai reformokat: a nyugdíjrendszer átalakítását, aminek eredményeként a fegyveres testületek tagjai különleges státuszt kapnak, a munkatörvénykönyv flexibilissé tételét, deregulációt a legtöbb területen, tömeges privatizációt, a beruházási korlátozások föloldását, adócsökkentést a vállalkozások számára, adósság-elengedést a magánszektorban, a közkiadások radikális visszafogását.

Az egyetemekre, az egészségügyre, a kultúrára és a szociálpolitikára szánt finanszírozást erőteljesen visszavágják. A programokat befagyasztják, megszüntetik vagy kiüresítik. Számos közintézmény működését takaréklángra állítják vagy megfosztják forrásaitól. A brazil társadalom legsérülékenyebb társadalmi csoportjait érintő állami segítyezést – nem minden hátsó gondolat nélkül – a lefaragások különösképpen érintik. Nordestében, ahol az ország két legszegényebb régiója található, s amely a PT választási bázisát adja, több tízezer család veszítette/veszíti el a „bolsa família” keretében nyújtott szociális juttatást, mindezt a pandémia kellős közepén (*Journal GGN*, 2020. március 20.).

Egyetlen területet nem érintenek a költségvetési szigorítások: a biztonságpolitikát. 2018 és 2019 között a védelmi és belbiztonsági közkiadások egy év alatt 21,1%-kal nőttek, míg az egészségügyre mindössze 1, a közoktatásra pedig 16%-kal költöttek többet (Terra, 2020. január 31.). A fegyverviselés liberalizálásával és a „bűnözésellenes csomag” elfogadásával, ami Moro miniszter nevéhez fűződik, s ami a rendvédelmi erőknél hallgatólagosan jogot ad az ölésre, ez a költségvetésben 4,5 milliárd reál (mintegy 1 milliárd euró) összegű emelkedést jelent, amit védelemre és belső biztonságra fordítanak – jól mutatva a biztonságpolitikai fordulatot, amit Bolsonaro kampánya során megígért, s amit kormánya haladéktalanul érvényesített is. Bolsonaronak a közszféra militarizálására és a szociális kockázatok autoriter kezelésére vonatkozó terve az elnyomó és rendőri apparátusnak a bűnözés elleni harc ürügyén való megerősítésével immár valóságga válik.

A kormány azonban a környezetpolitikát is az agrárpar gazdasági és a fegyveres erők geostratégiai érdekeinek rendeli alá. A környezetvédelmi minisztérium, amit a kampány folyamán megszűnés fenyegetett, végül megmaradt, főbb előjogai azonban (pl. harc az erdőirtások ellen) átkerültek a Mezőgazdasági Minisztériumhoz, amelynek élén az agrobiznisz egyik képviselője áll. A környezetvé-

delemért és a biológiai sokféleségért felelős két állami szervezettől, az *Ibamától* és az *ICMBio*-tól elvonták a szankcionálás jogát, vezetőik és állományuk egy részét pedig minden további nélkül elbocsátották. A klímaváltozás elleni küzdelemmel foglalkozó részleget egyszerűen felszámolták, az elnök ígéretével összhangban, hogy Brazília kilép a *Párizsi Egyezményekből* (Fearnside et Ferrante 2019).

Ezzel párhuzamosan, a természeti környezet, illetve az őslakosok védelmét szolgáló jogintézmények is megszüntetésre kerültek. Az őslakosok lakta területek körülhatárolásának folyamatát leállították. A peszticidek korábban tiltott használatát újra engedélyezték. A vadon élő állatok vadászatával szembeni korlátozásokat megszüntették. Végül a kormány arra törekszik, hogy feloldja azokat az akadályokat, amelyek a termelőket arra kötelezik, hogy megvédjék a természetes vegetációt, megtiltsák a mező- és erdőgazdasági tevékenységet és a bányászatot a természetvédelmi és az őslakosok által lakott területeken.

A kormány, cinikus módon, valójában ösztönzi e földek illegális magánkisajátítását. Állami és magánereőt vesznek igénybe mindazokkal – környezetvédőkkel, az őshonos és az afrikai származású népek képviselőivel (*quilimbos*), az agrárreform aktivistáival stb. – szemben, akik ellenzik a kormány destruktív gazdasági terveit. A katonák és a bolsonarista aktivisták szüntelenül az ország érdekeivel ellentétes összeesküvéssel, gazdasági fejlődésének szabotálásával és azzal vádolják őket, hogy az ENSZ-intézmények, a nemzetközi NGO-k és külföldi hatalmak szolgálatában, aláássák az ország területi egységét (Fearnside és Ferrante, 2019; Le Tourneau 2019).

Ez a fajta paranoid látásmód irányítja az ország külpolitikáját is. A brazil külpolitika igazodása a Trump-féle Egyesült Államokéhoz, s vagy kilépése a klímaváltozás elleni ENSZ-mechanizmusokból – anélkül, hogy ennek bármiféle látható haszna lenne az ország számára –, csakis a felvilágosodás progresszív örökségével és különböző kifejeződéseivel (ENSZ, univerzalizmus, emberi jogok stb.) szembeni szélsőjobboldali offenzíva prizmáján keresztül érthető meg.

A különböző „perverz ideológiákkal” – amelyek Brazíliát, úgy mond, káoszba döntötték – szembeni harc ma minden fronton zajlik: a kultúra és az oktatás területén, a médiákban és a szociális hálózatokban. Jó pár kulturális intézmény került az elnököt csodáló és az evangélikálok gyámsága alá. A szexuális neveléssel és a társadalmi nemi diszkrimináció elleni harccal kapcsolatos programokat megszüntették. A brazil film népszerűsítésével foglalkozó szervezet honlapjáról számúzták a hivatkozásokat a progresszív vagy LGBT-

filmekre. A katonai diktatúra emlékét rehabilitáló díjakat alapítanak és kampányokat szerveznek. Az állami oktatási intézményekben támogatják a bibliaoktatást csakúgy, mint a „marxista” tanárok feljelentését.

A kulturális harc, amelyet a hatékony propagandagépezet élén Jair Bolsonaro fia vezet, a „virtuális milíciák” kiterjedt hálózatán keresztül is folyik, amiket folyamatosan mozgósítanak az elnök védelmében, illetve azért, hogy támadják és diszkreditálják ellenfeleit és legitimálják programját.⁶ Közreműködésükkel, mint láttuk, jelentős eredményt értek el a közvélemény egy részének jobboldali radikalizálásában.

Sötét távlatok

Körülbelül egyévnyi szélsőjobboldali elnökség után, a Brazília által nyújtott összkép egyre sötétebb. A nemzeti és a nemzetközi pénzügyi körök által ünnepelt neoliberális reformok, amiket Temer kormánya indított el, s Paulo Guedes elmélyített, nem hozták el a remélt gazdasági áttörést. A „szuperminiszter” optimista várakozásaival szemben, a brazil gazdaság nem kezdett el szárnyalni: a GDP növekedésének mértéke 2019-ben alig 1,1%-os volt. A külföldi beruházások remélt meglődulása nem következett be. A termelés és az export stagnál. A munkanélküliségi szint magas maradt, míg az országnak a korábbi időszakban fölhalmozott pénzügyi tartalékai szemmel láthatóan olvadnak, ami újabb eladósodási hullámot von maga után (Furno 2020).

A társadalmi egyenlőtlenségek és az elszegényedés ugyanakkor új csúcspontot ért. A szociális kiadások radikális csökkentése következtében, a gazdasági válság kellős közepén, a legszegényebb rétegek jövedelme 39%-kal csökkent 2019-ben. Egyidejűleg közel 3,4 millió brazil süllyedt vissza a mélyszegénységbe, ami négy év alatt 71,8%-ot jelent. Braziliában ma több mint 13,5 milliónyian nyomorognak, annyian, mint Bolíviában (*El País Brasil*, 2019. november 6.). Az országba visszatért az éhezés (*BBC News Brasil*, 2019. július 19.).

Kétségtelen ugyanakkor, hogy Bolsonaro hivatkozhat a gyilkosságok számának csökkenésére. 2018 és 2019 augusztusa között számuk 22%-kal, 35 400-ról 27 000-re mérséklődött. Ám e mérleg mögött, amire a szélsőjobboldali kormány oly gyakran hivatkozik, hogy igazolja bevezetett biztonsági intézkedéseit, másfajta valóság is rejlik. A rendőri rajtaütések és kivégzések száma a külvárosokban emelkedik. A gyűlöletet és intoleranciát hirdető diskurzus hatására – amit az elnök személyesen is táplál –, az LMBT-közösségek, az afro-brazilok,

az őslakosok, a környezetvédők és a társadalmi mozgalmak aktivistái elleni támadások megsokszorozódtak, aminek következtében Brazília a világ negyedik legveszélyesebb országává vált az emberi jogokat és a környezetet védelmezők számára (Front Line Defenders, Global Analysis 2019).

Az országról alkotott nemzetközi benyomás valójában folyamatosan romlik; hitelessége megrendült. Arra való képessége, hogy nemzetközi síkon tekintélyt szerezzen, elpárolgott. Brazíliára azelőtt sikeres társadalmi-gazdasági modellként tekintettek, dinamikus demokráciának, adekvát környezeti politikát folytató példának, olyan formálódó hatalomnak számított, amelynek [tekintélye] nagyra értékelt *soft power*én nyugszik (Alternatives Sud 2010). Ma Brazília *rogue State*, vagyis *páriaállam*. Látványos megvetése a környezetvédelem és az őslakosság kérdései iránt, kivonulása a regionális integrációkból és az erdők kiirtása, illetve a klímaváltozás elleni főbb mechanizmusokból, valamint nem szűnő támadásai az Egyesült Nemzetekkel szemben, pellengérré állította a nemzetközi közösség szemében. Igazodása a trumpi külpolitikához, állásfoglalásai, konfliktusai számos országgal kapcsolatban, régi történelmi szövetségeseit maga ellen fordította. A „petista” kormányok alatt fölhalmozott kapcsolati tőkéjének és jelentős diplomáciai sikereinek eltékozlása azzal fenyeget, hogy az ország nemzetközi téren elszigetelődik.

Brazíliában jelenleg minden lámpa vörösén világít. Az előnyben részesített növekedési modell, amely a beruházások ösztönzésén és az export növelésén alapul, fölgyorsította a dezindusztrializációt, s fokozta az ország nemzetközi piaci függését. A szociális és környezetvédelem leépítése súlyosbította a társadalmi-gazdasági válságot, az erdők pusztulását és az ország területi konfliktusait. A korrupció elleni harc – Bolsonaro vesszőparipája a választási kampány alatt – a lényegében felfüggesztésre került. Azzal, hogy eltűntek az előző kormányok alatt bevezetett társadalmi egyeztetési eljárások, a demokratikus tér jelentős mértékben beszűkült. A közintézmények és állami szervezetek többsége sérülékennyé vált vagy szétzilálódott, beleértve az általános egészségügyi rendszert is.

Ebben a helyzetben, a koronavírus-járvány a brazil társadalom legnehezebb helyzetben lévő társadalmi rétegei számára különösen balszélű közeljövőt vetít előre. Minthogy a munkanélküliségi ráta néhány hét leforgása alatt megduplázódott, aligha kétséges, hogy főleg ők fizetik meg a pandémia árát. Megfelelő szociális programok hiányában, figyelmeztet a Világbank, az egészségügyi válság azzal a

veszéllyel fenyeget, hogy további 5,7 millió brazil fog a legmélyebb szegénységbe lesüllyedni (*Valor Econômico*, 2020. április 19.).

A brazil baloldal erőtlenség és elszalasztott lehetőségek között

Ami tovább sújtja a mai, a szélsőjobb karjaiba hanyatlott Brazíliát, az a baloldal erőtlensége, amelynek az elszenvedett vereség hatására nehezebbre esik, hogy meggyőző legyen, tőkét kovácsoljon az elégedetlenségből, s képessé váljon a mozgósításra. A személyeskedések és klikkharcok miatt nem tud úrrá lenni belső megosztottságán. Meggyengülése folytán nem sikerül kellően széles és szilárd ellenál-lási frontot szerveznie, hogy útját állja a szélsőjobb offenzívájának a demokrácia és az emberi jogok ellen.

Magától értetődően, a PT-nek továbbra is meg kell fizetni természet-ellenes szövetségkötéseinek árát, a társadalom átalakítását célzó tervei föladását, a közügyek technokrata és választásközpontú kezelésére cserélését, liberális előremenekülését Rousseff második kormánya idején, valamint természetesen a *Lava Jato* botrányba keveredését. A koalíció, amelybe belekényszerült, megakadályozta abban, hogy az elvárt reformokra javaslatot tegyen. Azáltal, hogy a kiábrándulás és az árulás érzetét keltette, visszalépéseivel elidegenítette magától történelmi támogatói bázisának egy részét.

A PT társadalmi támogatottsága számbórként zsugorodott össze. Aktivistái demobilizálódtak, s a körülötte keringő társadalmi mozgalmak elveszítették a küzdelemhez szükséges energiát. A néptömegek számonkérése nyomán – mint a kormány vezető pártja, amelyet a média folytonosan diabolizált –, az az erő, amely magát „a közügyek tisztességes igazgatása példájának” állította be, s amely a demokrácia kiterjesztésén munkálkodik, gyűlölet tárgyává vált, amely olyan párt, mint a többi, s amely a brazil társadalomban fölhalmozódott frusztrációk jelképe.

Mindez megmutatja, mennyire visel felelősséget a PT Bolsonaro felemelkedésében.

Midőn a frusztráció elárasztotta az utcát – írja Safatle –, a szélsőjobb a szakítás jelszavát fel tudta használni arra, hogy a maga javára fordítsa az intézményellenes haragot, amely a lakosság egy részét áthatotta. Míg a baloldal kénytelen volt olyan koalíciókat irányítani, amelyek a tehetetlenség társadalmi kifejeződéseivé váltak, a szélsőjobboldal sza-

badon népszerűsíthette saját felfogását a „forradalomról”. Bolsonaro forradalmi diskurzust használva nyerte meg a választásokat. Ilyen beszédmód birtokában van uralmon, és ruházza fel magát azzal, hogy felmondjon mindennemű konszenzusra [...] (*Le Monde*, 2019. szeptember 2.).

Mindazonáltal Bolsonaro győzelme arra a válságra is rávilágít, amely az egész haladó táborra jellemző Braziliában (Delcourt 2018). Jelenleg a baloldal egyetlen összetevője sincs abban a helyzetben, hogy a PT helyére lépjen, és – miként annak idején a Munkáspárt tette – képes legyen széles társadalmi rétegeket csatlakozásra bírni. Erről tanúskodik, többek közt, a Bolsonaro alatt a haladó erők által szervezett számos kormányellenes mobilizáció gyenge politikai hatása. Egy 2020. februári közvélemény-kutatás továbbra is a szélsőjobboldali elnököt hozta ki a 2022-es választások győztesének (*El País Brasil 2020a*).

Meglehet: Bolsonaro felelőtlen hozzáállása a járványhoz, az egészségügyi válság kaotikus kezelése, népszerű igazságügyi minisztere, Sergio Moro zajos lemondása⁷ április végén, végzetesnek bizonyulhat számára (Conti 2020; *El País Brasil 2020b*). Ha így is történne, helyénvaló, ha nem kiáltunk túl hamar győzelmet. Azok a körülmények ugyanis, amelyek fölemelkedését elősegítették, továbbra is jelen vannak. A konzervatív erők – mindenekelőtt a katonák – pedig, amelyek Bolsonarót hatalomra juttatták, készen állnak arra, hogy maguk lépjenek színre. Mondjuk ki: Bolsonaro sokkal inkább teremtménye, mintsem megteremtője egy társadalmi mozgalomnak. Lehetséges menesztése nem menti fel a brazil baloldalt attól az elodázhatatlan feladattól, hogy önmagát újjászervezze, megújítsa történelmi alapjait, és olyan közös népi projektumot alkosson, amely képes a tömegeket mozgósítani, s hordozza a progresszív változás távlatait.

Jegyzetek

- ¹ Luis Inácio Lula da Silva, volt szakszervezeti vezető, a *Munkáspárt* (PT) megalapítója, Brazília elnöke 2003-tól 2011-ig.
- ² Brazil Demokratikus Mozgalom Pártja (*Partido do Movimento Democrático Brasileiro*). A PMDB (2017-től MDB) amely a demokráciához való visszatérés óta szinte valamennyi kormánykoalícióban részt vett, a brazil politikai rendszert jellemző „pszichologizmus” legrepresentatívabb formációja. A kifejezés azokra a „mindenevő” („pszichológiai” nevezett), ideológiamentes (bár inkább jobbra

- igazodó) parlamenti pártokra utal, amelyek egyedüli célja, hogy közel legyenek a hatalomhoz, biztosítandó a maguk számára a kellő „politikai osztalékot”.
- ³ Mint a „Custe o que custar” („Kerül, amibe kerül”) c. népszerű tévéműsor egykori műsorvezetője, Monica Iozzi színész és újságíró sajnálatát fejezte ki amiatt, hogy szerepet vállalt Bolsonaro népszerűsítésében: „Főszerepet játszottunk (sikereiben). Sajnálom [...], nem ezt akartuk. Tudatlan, patetikus figura volt, mindenféle képesség híján, téveszméken alapuló morális értékekkel. [...] Számunkra ez az alak annyira bizarrnak tűnt, ami már egyfajta burleszk jelleget kölcsönzött neki. Sohasem gondoltuk volna, hogy ily sokan azonosulni tudnak egy ennyire hitvány valakivel” (idézi Delcourt 2019).
- ⁴ Az ország első számú újpunkösdista egyháza, amelyet Edir Macedo lelkész és üzletember alapított.
- ⁵ Olavo de Carvalho követői, aki a brazil szélsőjobboldal guruja és Bolsonaro mentora. Az USA-ban letelepedett asztrológus és esszéíró főként a „kulturális marxizmus” térhódítását elítélő pamfletjeivel vétette észre magát egyetemi körökben.
- ⁶ David Nemer médiaantropológus e „virtuális milíciák” között három áramlatot különböztet meg, amelyek olykor egymásnak rivalisai: a „propagandistákat” – azaz influenzereket, akik odaadó bolsonarista aktivisták, s akiket Brazíliában „bolsominos”-nak hívnak, illetve a közönséges választókat, akik elutasítják „az elnök cselekedeteinek bármiféle megkérdőjelezését vagy a velük szembeni tiltakozást, s a *fake news* és az állami propaganda közvetítői”; a „szociális felsőbbrendűeket”, akik az észak-amerikai fehér felsőbbrendűséget hirdető szélsőjobboldal nézeteit viszhangozzák, s habozás nélkül náciknak vallják magukat; végül a „lázdók”, akik a katonai opció és a kormányon belüli tisztogatás elkötelezett hívei (HuffingtonPost, 2019. augusztus 25.). Ezt a földalatti világot és működés módját ma már jobban ismerjük. Egy 2016-ban publikált tanulmány kimutatja például, hogy ezek a hálózatok már 2014-ben több millió brazilra voltak befolyással (lásd Chirio 2019).
- ⁷ A két férfi közötti többszörös pengeváltás után, Sergio Moro, akit a bolsonarista választók tekintélyes része a korrupcióellenes harc hőseként ünnepele, 2020. április 24-én bedobta a törülközőt, azzal vádolva az elnököt, hogy beavatkozik az igazságszolgáltatás ügyeibe. Közvetlenül előtte Jair Bolsonaro elbocsátotta a szövetségi rendőrség vezetőjét, hogy helyébe egy hozzá közeli személyt nevezzen ki (aki a választási kampány alatt személyi biztonságáért felelt), míg „klánja” különböző vizsgálatok középpontjában áll.

Irodalomjegyzék

- Alternatives Sud* 2010: Le Brésil de Lula : une dynamique de contradictions , vol.17, n°1, CETRI-Syllepse.
- Anderson, P. 2019: *Brazil Apart* : 1964–2019, Verso Books.
- BBC News Brasil* 2019: Os dados que contradizem afirmação de Bolsonaro de que não há fome no Brasil , 19 juillet, <https://www.bbc.com/portuguese/brasil-49039151>.
- Brum, E. 2019: *Brasil, construtor de ruínas : Um olhar sobre o país, de Lula a Bolsonaro*, Arquipélago Editorial.

- Calil, G. 2020: L'astrologue qui inspire Jair Bolsonaro, *Le Monde diplomatique*, février.
- Chagas-Bastos, F. H. 2019: Political Realignment in Brazil : Jair Bolsonaro and the Right Turn , *Revista de Estudios Sociales*, n°69.
- Chirio, M. 2019: L'ascension de l'extrême droite au Brésil , *La vie des Idées*, 8 janvier, <https://laviedesidees.fr/L-ascension-de-l-extreme-droite-au-Bresil.html>.
- Conti, M.S. 2020: Pandemonium in Brazil, *New Left Review*, n°122 (A planetary Pandemic), mars-avril.
- Delcourt, L. 2015: Un Tea Party tropical ? L'inquiétant réveil de l'ultra droite au Brésil , *Recherches internationales*, n°102, janvier-mars.
- Delcourt, L. 2018: Brésil : autopsie d'une débâcle démocratique, *La Revue nouvelle*, n°5.
- Delcourt, L. 2019: Brésil. Une présidence à haut risque, *La Revue nouvelle*, n°1.
- El País Brasil* 2019: Extrema pobreza sobe e Brasil já soma 13,5 milhões de miseráveis , 6 novembre, https://brasil.elpais.com/brasil/2019/11/06/politica/1573049315_913111.html.
- El País Brasil* 2020a: Bolsonaro lidera pesquisa para reeleição em todos os cenários, inclusive contra Lula, 12 février, <https://brasil.elpais.com/brasil/2020-02-12/bolsonaro-lidera-pesquisa-para-reeleicao-em-todos-os-cenarios-inclusive-contra-lula.html>.
- El País Brasil* 2020b: Sergio Moro acusa Bolsonaro de interferência política na PF e deixa Governo, 24 avril, <https://brasil.elpais.com/brasil/2020-04-24/sergio-moro-acusa-bolsonaro-de-interferencia-politica-na-pf-e-deixa-governo.html>.
- Enders, A. 2016: L'implosion de la 'nouvelle république' brésilienne, *The Conversation*, 13 mai, <http://theconversation.com/limplosion-de-la-nouvelle-republique-bresilienne-59360>.
- Fearnside, Ph. – Ferrante, L. 2019: Brazil's new president and 'ruralists' threaten Amazonia's environment, traditional peoples and the global climate, *Environmental Conservation*, juillet.
- Furno, J. 2020: O voo do pintinho : reflexões sobre o PIB de 2019, *Brasil de Fato*, 5 mars.
- Journal GGN* 2020: Governo Bolsonaro volta a cortar recursos do Bolsa Família , 20 mars, <https://jornalggm.com.br/noticia/governo-bolsonaro-volta-a-cortar-recursos-do-bolsa-familia/>.
- Le Tourneau, Fr.-M. 2019: O governo Bolsonaro contra os Povos Indígenas : as garantias constitucionais postas à prova, *Confins*, n°501.
- Marques, R. M. 2019: Brasil : direita, volver !, *Revista da Sociedade Brasileira de Economia Política*, n°52, janvier-avril.
- Natson, J. 2018: Brasil : la nueva potencia de la derecha mutante, *Nueva Sociedad* : opinión, octobre, <https://nuso.org/articulo/brasil-la-nueva-potencia-de-la-derecha-mutante/>.
- Nemer, D. 2019: WhatsApp radicalise la droite dans le Brésil de Bolsonaro, *HuffingtonPost*, 25 août, https://www.huffingtonpost.fr/entry/whatsapp-radicalise-la-droite-dans-le-bresil-de-bolsonaro_fr_5d5a6510e4b0eb875f26371c.
- Safatle, V. 2019: Le Brésil, possible laboratoire mondial du néo-libéralisme autoritaire, *Le Monde*, 3 septembre.
- Salama, P. 2016: Reprimarisation sans industrialisation, une crise structurelle au Brésil, *AutresBrésil*, 5, mai, <https://www.autresbresils.net/Reprimarisation-sans-industrialisation-une-crise-structurelle-au-Bresil>.

- Singer, A. 2018: *O Lulismo em Crise : Um quebra-cabeça do período Dilma (2011–2016)*, São Paulo, Companhia das Letras.
- Solano, Galego E. et al, 2018: *O ódio como política, A reinvenção das direitas no Brasil*, Boitempo.
- Stefanoni, P. 2018: Biblia, buey y bal ... recargados. Jair Bolsonaro, la ola conservadora en Brasil y América Latina, *Nueva Sociedad*, novembre–décembre.
- Terra 2020: Bolsonaro corta investimentos em Educação, Saúde e Segurança , 31 janvier, <https://www.terra.com.br/economia/bolsonaro-corta-investimentos-em-educacao-saude-e-seguranca,a0c81ff72f5ab50614d67ac1bd1b057a392c245i.html>.
- Valor Econômico 2020: Crise pode jogar mais 5,7 millions na pobreza extrema no país , 19 avril, <https://valor.globo.com/brasil/noticia/2020/04/19/crise-pode-jogar-mais-57-milhoes-na-pobreza-extrema-no-pais.ghtml>.

(Fordította: Lugosi Győző)

Eredeti megjelenés: *L'Alternative Sud*, XXVII – 2020, n^o2. CETRI – Édition Syllepse.